महस्विनी – विद्वत्समीक्षिता सन्दर्भिता च शोधपत्रिका (ISSN: 2231-0452)
कुसुमम् : जनवरी – डिसेम्बर २०२१ **सम्पुटम् :** संयुक्तम् (१,२)

महाभारते स्त्रीशिक्षाविमर्शः

डा. दयानिधिशर्मा*

भारतीया प्राचीनज्ञानपरम्परा विश्वे सुप्रसिद्धा वर्तते। प्राचीनभारतीयं साहित्यं सर्वदा सर्वान् दिशति। तत्र सांस्कृतिकजीवनपद्धतिः, परम्पराणां हस्तान्तरणं, नूतनज्ञानस्य आविर्भावश्च बहवः विषयाः सुलभाः वर्तन्ते। सृष्टिकालादेव स्त्रीणां कृते महत्त्वपूर्णं स्थानं कल्पितं वर्तते। स्त्रीं विना सृष्टेः विचारः एव नास्ति। परिवारस्य, वंशस्य, समुदायस्य समाजस्य च निर्माणाय स्त्रीणां महत् योगदानं वर्तते। समाजस्य निर्माणाय पुरुषाणाम् अपेक्षया स्त्रीणां महत्त्वं सर्वत्र अधिकं निगदितं वर्तते। तासां जीवनमेव मानवानां कृते आदर्शरूपेण विद्यते। स्त्रियः एव कस्यापि राष्ट्रस्य उन्नतमार्गस्य आधारभूताः सन्ति। अस्मिन् विषये महर्षिः मनुः व्यनक्ति -

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः[1] ॥

स्त्रीणां समादरः सर्वैः प्रतिक्षणं करणीयमेव। यतो हि तासाम् औदार्यं सर्वत्र जगति दृश्यते। तासां कर्तव्यपरायणता, धैर्यम् अनुशासनं च प्रमुखाः श्लाघनीयाः गुणाः सन्ति। यस्यां कस्यामपि परिस्थितौ ताः परिवारस्य विकासाय सर्वदा यत्नशीलाः भवन्ति। स्वस्य कार्यं विहाय, स्वस्य सुखं परित्यज्य ताः पारिवारिकसदस्यानां कृते एव तासां सम्पूर्णं जीवनम् अर्पयन्ति। महाभारतस्य अनुशासनपर्वणि स्त्रियाः लक्ष्मीरूपेण चित्रिताः वर्तन्ते। साक्षात् श्रियः वासस्थानं स्त्रियः एव सन्ति। तत्रोक्तम् - **स्त्रियो यत्र च पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता[2]।**

---

* सहायकाचार्यः,, शिक्षाशास्त्रविभागः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, राजीवगान्धिपरिसरः, मेणसे, श्रृंगेरी, चिक्कमंगलूरु, कर्नाटकम्।

[1] मनुस्मृतिः 3.56

[2] अनुशासनपर्व 46.5

ताः सत्त्वगुणसम्पन्नाः, महाव्रतसम्पन्नाः धर्मचारिण्यश्च भवन्ति। तासाम् एतादृशगुणानां निरूपणं महाभारतस्य आदिपर्वणि कृतमस्ति -

सत्त्वरूपगुणोपेता धर्मरामा महाव्रता।
दुहिता कुन्तिमोजस्य पृथा पृथुललोचना ॥
तां तु तेजस्विनीं कन्यां रूपयौवनशालिनाम्।
व्यवृण्वन् पार्थिवाः केचिदतीव स्त्रीगुणैर्युताम्[1] ॥

स्त्रीणां सामान्यगुणेषु सौन्दर्यवती, वयसि चञ्चला, भीरुत्वं, लज्जावती, सेवापायणा च बहवः स्वभावजाः गुणाः वर्तन्ते। एतेषां गुणानां सृष्टिः प्रायशः बह्वीनां स्त्रीणां जीवने दृश्यते। विपत्तौ सम्पत्तौ च बहुवारं पुरुषाणां साहाय्यं नार्यः एव कुर्वन्ति। तासां चिन्तनक्षमता अपि विशिष्टा भवति। मनोवैज्ञानिकरीत्या ताः चिन्तनरताः दृश्यन्ते। यां कामपि परिस्थितिं विलोक्य ताः निर्णयं स्वीकुर्वन्ति। महाभारतस्य सभापर्वणि अस्मिन् प्रसङ्गे प्रोक्तम् -

कथं सद्धर्मचारित्रान् वृत्तस्थितिविभूषितान्।
आक्षुद्रान् दृढभक्तांश्च दैवतेज्यापरान् सदा ॥
व्यसनं वः समभ्यागात् कोऽयं विधिविपर्ययः।
कस्यापध्यानजं चेदं धिया पश्यामि नैव तत्[2] ॥

महाभारते गान्धारी सुबलस्य पुत्री सङ्केतिता। तस्याः वैदुष्यं, कार्यकौशलं, शीलाचारश्च प्रमुखाः गुणाः महर्षिणा वेदव्यासेन प्रोक्ताः वर्तन्ते -

गान्धार्यपि वरारोहा शीलाचार विचेष्टितैः।
तुष्टिं कुरूणां सर्वेषां जनयामास भारत ॥

---

[1] आदिपर्व 111.1-2

[2] सभापर्व 79.13-14

वृत्तेनाराध्य तान् सर्वान् गुरून् पतिपरायणा।
वाचापि पुरुषानन्यान् सुव्रता नान्वकीर्तयत्[1] ॥

उक्तयोः श्लोकयोर्मध्ये गान्धारी आदर्शपतिव्रता लक्ष्मी धर्मपरायणा च मता। तस्याः सर्वोत्तमव्यवहारेण कौरवाः प्रसन्नाः अभवन्। गुरुजनानां कृते अपि सा सर्वदा सद्व्यवहारमेव प्रदर्शयति स्म। तस्याः वाचि सत्यमेव आसीत्। भीष्ममुखेन अपि गान्धार्याः शीलगुणाः निगदिताः सन्ति -

कुलीनाः रूपवत्यश्च ताः कन्याः पुत्र सर्वशः।
उचिताश्चैव सम्बन्धे तेऽस्माकं क्षत्रियर्षभाः[2] ॥

तथैव श्रीकृष्णस्य मुखात् मातुः गान्धार्याः कृते श्लाघनीयवचांसि निःसृतानि। तस्याः वैदुष्यं तु उत्तममेव आसीत् इति प्रमाणितं भवति। श्रीकृष्णेन स्पष्टीकृतं यत् राजसभायां सा गान्धारी धर्मयुक्तम् उपदेशं कृतवती। श्रीकृष्णः प्रोक्तवान् -

त्वत्समा नास्ति लोकेऽस्मिन्नद्य सीमन्तिनी शुभे।
जानासि च यथा राज्ञि सभायां मम सन्निधौ।
धर्मार्थसहितं वाक्यमुभयोः पक्षयोर्हितम्।
उक्तवत्यसि कल्याणि न च ते तनयैः कृतम् ॥
दुर्योधनस्त्वया चोक्तो जयार्थी पुरुषं वचः।
श्रृणु मूढ वचो मह्यं यतो धर्मस्ततो जयः ॥
यदिदं समनुप्राप्तं तव वाक्यं नृपात्मजे।
एवं विदित्वा कल्याणि मा स्म शोके मनः कृथाः ॥
पाण्डवानां विनाशाय मा ते बुद्धिः कदाचन।

---

[1] आदिपर्व 109.18-19

[2] तत्रैव, 109.6

शक्ता चासि महाभागे पृथिवीं सचराचरम्[1] ॥

महर्षिः व्यासः गान्धार्याः क्षमाशीलतां प्रकटयति। युधिष्ठिरस्य युद्धे विजयं विलोक्य सा सद्य एव कुपिता सञ्जाता। तस्याः पूर्ववर्णितगुणानां विषये महर्षिः व्यासः ताम् उपदिशति यत् भवतीनां गुणास्तु लोके प्रसिद्धाः वर्तन्ते। जनानां हृदये एतादृशस्त्रीणां कृते सर्वदा पवित्रं स्थानं भवत्येव। अत एव धर्मस्य प्रतिमूर्तिस्तु भवती एव विद्यते। व्यासः उक्तवान् -

क्षमाशीला पुरा भूत्वा साद्य न क्षमसे कथम्।
अधर्मं जहि धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जयः[2] ॥

स्त्रीणां स्वभावे वात्सल्यगुणः प्रामुख्येन भवति। तासां ममत्वं पुत्रेषु बहु दृश्यते। मातुः लोके यत् वैशिष्ट्यं वर्तते तदनुसारं गान्धारी स्वयमेव उदात्तगुणसम्पन्ना भूत्वा तस्याः मनोभावान् व्यनक्ति। निष्कपटभावेन, निष्कपटेन मनसा दयापूर्णरीत्या च गान्धार्याः व्यवहारः वर्तते। द्रौपद्याः कुन्त्याः कृते च शोककाले तस्याः उद्बोधनं बहु श्लाघनीयं विद्यते -

मैवं पुत्रीति शोकार्ता पश्य मामपि दुःखिताम्।
मन्ये लोकविनाशोऽयं कालपर्यायनोदितः ॥
अवश्यम्भावीं सम्प्राप्तः स्वभावाल्लोमहर्षणः।
इदं तत्समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत् ॥
असिद्धानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः।
तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे व्यतीते च विशेषतः ॥
मा शुचो न हि शोच्यास्ते संग्रामे निधनं गताः।
यथैवाहं तथैव त्वं को नावाश्वासयिष्यति।
ममैव ह्यपराधेन कुलमग्र्यं विनाशितम्[3] ॥

---

[1] शल्यपर्व 63.60-64
[2] स्त्रीपर्व 14.12
[3] तत्रैव, 15.41-44

गान्धारी वदति यत् अहमपि दुःखे निमग्ना अस्मि। ममापि सर्वस्वं गतम्। संसारे सर्वेषां शोकग्रस्तानाम् एतादृशी एव स्थितिः। तत्फलेन शोकः त्याज्यः। कदापि शोकः नैव कर्तव्यः। आशामयं जीवनं वर्तते। इति विचार्य धैर्येण अस्माभिः एतत् मानवजीवनं यापनीयम्। धर्मज्ञा गान्धारी तस्याः पुत्रवधूनां वैधव्यविषये श्रीकृष्णं न्यवेदयत् -

पश्यैताः पुण्डरीकाक्ष स्नुषा मे निहतेश्वराः।
प्रकीर्णकेशाः क्रोशन्ती कुररीरिव माधव[1] **॥**

बहुभिः समीक्षकैः स्त्रीपात्राणां मनोवैज्ञानिकम् अध्ययनं कृतम्। बहूनां मते स्त्रीणां मनोभावाः कालानुगुणं परिस्थित्यनुगुणं वा परिवर्तिताः भवन्ति। तासां शिक्षा पारिवारिकसंस्काराश्च बहुधा तासां जीवनमपि प्रभावयन्ति। स्त्रीणां सूक्ष्मम् अध्ययनम् अस्मिन् विषये बहुवारं जातमस्ति। बहूनि शोधकार्याण्यपि विहितानि प्रकाशितानि च। डा. उषाशर्ममहाभागा वदति यत् "द्रौपद्याः स्वभावे बहु औदार्यं दृश्यते। एतदेव कारणं वर्तते येन सा पञ्चानां पुरुषाणां पत्नी सञ्जाता। तस्याः धैर्यमपि आसीत् एतत् सर्वं कर्तुमिति"[2]। तस्मिन्महाभारतीयसमाजे एव इयं 'बहुपत्नीप्रथा' प्रचालिता आसीत्। परन्तु द्रौपद्याः उत्तमाः संस्काराः तस्याः कुटुम्बीयसंस्काराः एव आसन्। येषां प्रभाववशात् सा बुद्धिमती, विदुषी, निर्णयतत्परा, प्रज्ञावती च आसीत्। महाभारतकारः तस्याः पतिधर्मविषये एवं निरूपयति -

अशेत भूमौ सह पाण्डुपुत्रैः पादोपधानीव कृता कुशेषु।
न तत्र दुःखं मनसापि तस्या, न चावमेने कुरुपुङ्गवास्तान् ॥
समक्षं तस्य देवर्षेर्नारदस्यामितौजसः।
एकैकस्य गृहे कृष्णा वसेद् वर्षकल्मषा[3] **॥**

---

[1] स्त्रीपर्व 16.18
[2] उषा शर्मा, (1990) महाभारत के स्त्री पात्रों का मनोवैज्ञानिक अध्ययन, पृ. सं. 123
[3] आदिपर्व 191.10 , 211.28

द्रौपद्याः भक्तिभावमपि महर्षिः व्यासः उत्तमरीत्या लिखितवान्। कथं तस्याः प्रार्थना तस्मिन् काले आसीत् यस्मिन् क्षणे दुःश्शासनः तां पीडितवान्। सभायां तस्याः मर्यादां गौरवं च नाशयितुं स उद्यतोऽभवत्। तदानीं आर्तस्वरेण सा गोविन्दम् अस्मरत्। सा आत्मनिवेदनं कृतवती। द्रौपद्याः ज्ञान्स्य इदम् औत्कृष्ट्यं वर्तते यत् सा भक्तिमार्गं चिनोति। तादृशी तत्त्वबोधयुक्ता दृष्टिः द्रौपद्याः वर्तते। सभापर्वणि महर्षिणा व्यासेन तस्याः भगवत्स्तुतेः सुन्दरं निरूपणं कृतम् -

गोविन्द द्वारिकावासिन् कृष्णगोपीजनप्रिय।
कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव ॥
हे नाथ हे रमानाथ व्रजनायार्तिनाशन।
कौरवार्णवमग्नां मामुद्धरस्व जनार्दन ॥
कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वासान् विश्वभावन्।
प्रपन्ना पाहि गोविन्द कुरुमध्येऽवसीदतीम्[1] ॥

द्रौपद्याः व्यक्तित्वे ज्ञानगाम्भीर्यं, वाक्पटुत्वं, सहिष्णुभावः, लोभराहित्यं, पतिव्रतशीलत्वं, सत्यपरायणत्वं च बहवः गुणाः दृश्यन्ते। एतेषां सद्गुणानां प्रभाववशात् सा सुशीला विनयसम्पन्ना लोके आदरभाजा च अभवत्।

मानवशास्त्रे बहुभिः शोधार्थिभिः स्त्रीणां जीवनविषये बहु अध्ययनं कृतमस्ति। स्त्रीणां सांस्कृतिकमध्ययनं विवाहविषयकं च अध्ययनं सेंडे-लीकॉक-अर्डनर-एटर-दुबे[2] प्रभृतीभिः वैज्ञानिकरीत्या विहितम्। समाजशास्त्रस्य अस्मिन् विषये महत्त्वपूर्णं योगदानं वर्तते। विशिष्य

---

[1] सभापर्व 68.41-43

[2] Sandy (1981), Leacock (1981,1983) Ardner (1986), Reiter (1982), Dube (1986,1988,1993) identified various factors. Prof. Maitreyi Krishnaraj, 22nd J. P. Naik Memorial Lecture series 27th Sep. 2012 India International Centre New Delhi, Women's studies in Academia and Development Discourse, p. 3

नारीणां क्षेत्रविषये, तासां स्वातन्त्र्यविषये, तासां संरक्षणविषये, कुटुम्बस्य स्तरविषये, तासाम् अन्तर्द्वन्द्व (Conflict) विषये च बहवः अध्ययनसम्बद्धाः विद्यन्ते। आदर्शमानव्यवहारे नारीणां कृते उत्तमं स्थानं कल्पयितुं महापुरुषैः समाजे यत्नाः कृताः।

ऐतिहासिकदृष्ट्या महाभारते मनसः अवस्थायाः अनुगुणमपि स्त्रीणां प्रकृतेः वर्णनं प्राप्यते। उच्चकुले प्राप्य बहुवारं तासां जीवने कष्टपूर्णा परिस्थितिः समुत्पद्यते। तस्याः निवारणार्थं ताः बहून् यत्नान् कुर्वन्ति। तदपि धर्मनिर्वहणे, कर्तव्यपरिपालने, ब्रह्मचर्यरक्षणे च तासां दृढप्रतिज्ञा एव आसीत्। सुशिक्षितानां स्त्रीणामेव प्रायशः एतादृशम् आचरणं भवति। महाभारते पतिवियोगे दमयन्त्याः मनोदशां निरूपयति महर्षिः व्यासः। यथोक्तम् -

पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम्।
पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव ॥
कामभोगैः प्रियैर्हीनां बन्धुजनेन च।
देहं धारयन्तीं हि भर्तुर्दर्शनकाङ्क्षया[1] **॥**

कदाचित् अशिक्षिताः कुटिलाश्च नार्यः मन्दबुद्धिजनान् पीडयन्ति। तेषां कृते ताः सर्वदा दुःखमेवोत्पादयन्ति। दुष्टानां नारीणाम् अनुपयुक्तव्यवहारेण समाजे बहवः कष्टमपि अनुभवन्ति। तादृशाः दोषाः तासु न स्युः। ताः सदैव हितकारिण्यः, संस्कारयुक्ताश्च भवेयुः। शान्तिपर्वणि उक्तमस्ति -

गृहस्नेहावबद्धानां नराणामल्पमेधसाम्।
कुस्त्री खादति मांसानि माघर्मो सेगवा इव ॥
कुभार्यां च कुपुत्रं च कुराजानं कुसौहृदम्।
कुसम्बन्धं कुदेशं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

---

[1] वनपर्व 68.14-18

सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र निर्वृतिः।
तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते[1] ॥

एवं वक्तुं शक्यते यत् महर्षिणा वेदव्यासेन महाभारते ऐतिहासिके काव्ये स्त्रीणां शिक्षाविषये बहवः अंशाः विमृष्टाः वर्तन्ते। तेषु स्त्रीणां परमौदार्यं, क्षमाभावः, शीलगुणः, सारल्यं प्रकृतौ, ममत्वं, विविधक्षेत्रेषु निर्णयकौशलं, नीतिनैपुण्यं, कुटुम्बस्य कृते त्यागवृत्तिः, तिरस्कारं सोढ्वा अपि विनयशीलता, गृहस्थधर्मपरिपालनं, विशिष्टरूपेण वृद्धानां सेवा, अतिथिसत्काराः, बालकानां शिशूनां च कृते वात्सल्यं विद्याध्ययनं च प्रमुखाः वर्तन्ते। अत एव तैत्तिरीय-उपनिषदि सा मातृरूपेण आराध्या मता। स्त्रीणां शिक्षा कस्यापि राष्ट्रस्य कृते सर्वदा महत्त्वपूर्णा भवति। राष्ट्रस्य विकासः स्त्रीणां हस्ते एव वर्तते।

अनुशीलिताः ग्रन्थाः

1) कुजुर, स्कालस्टिका (2001), महाभारतकालीननारी. ईस्टर्न बुक लिंकर्स, दिल्ली
2) गोस्वामी, रघुवीर प्रसाद (2000), महाभारत के उपाख्यान. कमल प्रकाशन, इन्दौर
3) त्रिका, राजकुमारी (2008), महाभारत में विज्ञान दर्शन और समाज. अभिषेक प्रकाशन, दिल्ली
4) पाण्डेय, कृष्णानन्द (2005), महाभारत में नारी. नाग पब्लिशर्स
5) विद्याशंकर, सुभाष (2009), महाभारत सूक्ति सुधा. प्रतिभा प्रकाशन, दिल्ली
6) वेदव्यास (सं.2055), महाभारत 5 खण्ड, शान्ति पर्व (समा०) गीताप्रेस, गोरखपुर
7) वेदव्यास (सं. 2044-2046), महाभारत 1-6. सम्पा, गीताप्रेस, गोरखपुर

❑ ❑ ❑

[1] शान्तिपर्व 139/89,93,96